

UOT 94; 94"16/18"**RUSIYA MÜSTƏMLƏKƏÇİLİYİNƏ QARŞI
QUBA VƏ ŞƏKİ ÜSYANLARI (XIX əsrin 30-cu illərinin sonları)****Vüsal Q.İSGƏNDƏROV***

Məqalədə Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Qafqazda, eləcə də Şimali Azərbaycanda yeridilən müstəmləkəçilik siyasəti və bu siyasətə qarşı baş qaldırmış üsyanlar, Qafqaz üsyanlarının tərkib hissəsi olan və XIX əsrin 30-cu illərinin sonlarında Qubada və Şəkiddə baş vermiş üsyanların səbəbləri, Şimali Qafqazda gedən mübarizənin Azərbaycana təsiri və üsyançılar arasında əlaqələr, üsyanın gedişi və nəticələri haqqında araşdırmalar aparılmışdır. Bununla yanaşı Qafqaz müsəlmanları arasında çox ciddi təsirə malik olan müridizm hərəkatının Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı aparılan mübarizədə üsyançıların təşkilatlanması, müstəmləkəçiliyin mahiyyətinin müsəlman əhalisi arasında açıqlanması və əhalinin işğala qarşı üsyanlara cəlb edilməsində rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Quba üsyanı, Şəki üsyanı, Rusiya işğalı, müridizm, Rusiya idarəçiliyi*

Giriş. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqaza hərbi müdaxiləsi və bu bölgənin işğal edilməsi qədim zamanlardan bu ərazilərdə yaşayan çoxsaylı xalqların əsarət altına alınması ilə nəticələnir. Bu, Qafqazda çarizmə qarşı azadlıq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. Çarizmə qarşı müqavimət hərəkatının böyük hissəsi müridizm bayrağı altında getmişdir ki, Qafqaz müridizminin Şimali Azərbaycanda yaranmaqla, oradan da Şimali Qafqaza keçməsi faktı vətənimizin bu hərəkatda yaxından iştirak etməsinin göstəricilərindən biridir. Lakin bu şanlı tariximiz indiyə kimi tam və dolğun tədqiqini tapmamışdır. Bu səbəbdən də Azərbaycan tarixinin müxtəlif səbəblərdən günümüzə kimi diqqətdən kənar qalan səhifələrinin araşdırılması vacibdir və Vətən tarixinin ayrı-ayrı dövr və hadisələrinin yeni elmi yanaşmalar və konsepsiyalar əsasında tədqiqinə böyük zərurət var.

Tədqiqat zamanı A.S.Sumbatzadənin 1837-ci ildə baş vermiş Quba üsyanının araşdırılmasına həsr olunmuş əsərindən də istifadə olunmuşdur. Bu əsərdə həmin üsyanın dağlıların müridizm hərəkatı ilə əlaqəsi, imam Şamilin üsyan rəhbərlərinə ünvanladığı məktubu kimi maraqlı faktlar vardır.

* *Gəncə Dövlət Universiteti; doktorant; isgandarovusal@gmail.com; ORCID ID:0000-0001-8307-6032*

Lakin tərəfimizdən Quba üsyanının araşdırılması zamanı Gürcüstanın arxiv sənədlərindən istifadəyə daha çox üstünlük verilmişdir. Beləliklə, mövzu yeni sənədlər cəlb edilərək tədqiq edilmişdir.

Problemin araşdırılması zamanı məqsəd olaraq qarşıya aşağıdakı məsələlər qoyulmuşdur:

- XIX əsrin 30-cu illərində Quba və Şəkiddə getmiş azadlıq mübarizəsini müridizm hərəkatı kontekstində təhlil etmək;

- Bəhs olunan dövrdə Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı Azərbaycan və dağlı xalqlarının birgə mübarizəsini işıqlandırmaq;

- Şimali Qafqazda müridizmin bayrağı altında aparılmış azadlıq hərəkatının Azərbaycana təsiri problemini təhlil etmək.

Araşdırma zamanı Quba üsyanına daha çox yer verilmişdir ki, bunun da əsas səbəbi müridizmin Quba üsyanına daha güclü təsiri olmasından irəli gəlir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Azərbaycanda yeridilən siyasət müstəmləkəçiliyin ən ağır formasında həyata keçirilirdi. Rusiyanın Cənubi Qafqazı bütövlükdə işğal etməsinə baxmayaraq Cənubi Qafqazda yerli xristianlara nisbətdə müsəlmanlara qarşı daha qəddar münasibət göstərilirdi. Digər tərəfdən Rusiya dövlətinin Şimali Azərbaycanda yeritdiyi ağır müstəmləkəçilik siyasəti və həmin siyasəti həyata keçirən dövlət məmurlarının özbaşınalıqları, acgözlüklə daha çox var-dövlət toplamaq cəhdi, əhalinin müqavimətini qırmaq üçün son dərəcə qəddarcasına ağır cəza tədbirlərini həyata keçirməsi müstəmləkədə baş vermiş üsyanların daha da kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Şimali Qafqazda siyasi vəziyyət. Quba üsyanı. 1837-ci ilin yayında general Fezinin Dağlıq Dağıstana yürüşündən sonra böyük itkilərlə geri çəkilməyə məcbur olması Şamilin nəinki Dağlıq Dağıstanda və Çeçenistanda, hətta Azərbaycanın şimal qəzalarında nüfuzunun artmasına səbəb olur. Həmin vaxtı o, bir çox icmalara məktubla müraciət edərək onları çarizmə qarşı mübarizəyə çağırmağa başlayır. Belə məktublar Azərbaycanın həmin vaxtı üsyana qalxmış Quba üsyanının rəhbərlərinə də göndərilmişdi.

Varşavada yerləşən müsəlman süvari alayı üçün atlılar toplamaq cəhdi Qubada həyəcanlara səbəb olur. Belə ki, hələ 1834-cü ildə xüsusi qərarla Varşavaya göndərilmək üçün Qafqazın müsəlman əhalisindən toplanmaqla süvari alayın təşkil olunması qərara alınmışdı. Həmin vaxtı Şimali Qafqazda Dağıstan və Çeçenistanın ikinci imamı Həmzət bəyin başçılığı altında müridizm hərəkatının genişlənməsi səbəbindən Qafqaz komandanlığı müsəlman süvari alayı üçün atlıları Dağıstandan və onlarla qonşu olan Azərbaycanın şimal qəzalarından toplamağa ehtiyat etdiyindən, Varşavaya göndəriləcək 300 nəfərlik süvari hissələr Cənubi Qafqazın digər müsəlman əyalətlərindən toplanmışdı [5, v.11].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu atlıların təchizatı yerli əhalinin hesabına həyata keçirildiyindən kifayət qədər xərc tələb etməklə onların üzərinə ağır yük kimi düşmüşdü. Süvarilərin təşkili və təchizatı zamanı yerli hakimiyyət orqanları sui-istifadə hallarına yol verirdilər. Belə ki, Quba üsyanının səbəblərinin araşdırılması üçün bura göndərilmiş polkovnik N.Vasilçenko yazırdı ki, Quba əyalətinin bəzi yerlərində bir atlının təchizatı 350 gümüş rubla, digər yerdə 250, başqa bir yerdə isə 140 gümüş rubla başa gəlirdi [2, v.5].

Süvarilərin toplanması Quba üsyanı üçün bəhanə olsa da, üsyanın baş verməsinin daha dərin tarixi kökləri və səbəbləri var idi. Bu, ilk növbədə əyalətdə tətbiq olunmuş komendant idarə üsulu və qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik komendantın, eləcə də yerli hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqları ilə bağlı idi. Quba əyalətinin idarəçiliyi komendantın əlində cəmləşmişdi.

Əhalinin ciddi narazılıqlarından biri də mahal naiblərinin özbaşınalıqları ilə bağlı idi. Mahal naibləri hələ Yermolov tərəfindən müəyyən olunmuş qaydalara əsasən 20 rəncbər təhkim olunmaqla bu işin müqabilində heç bir məvacib almırdılar ki, belə vəziyyət onların özbaşınalıqları üçün geniş imkanlar açırdı. Bu səbəbdən də hər bir mahal naibi öz mülkünə icarə yeri kimi baxırdı [2, v.5].

Quba əyalətindəki həyəcanlı vəziyyətin səbəblərinin araşdırılması məqsədilə baron Rozenin göstərişinə əsasən Qubaya göndərilmiş rotmistr Potatski qeyd edirdi ki, komendant, polkovnik Gimbutun zamanında əyalətin əhalisindən qanunsuz olaraq bəzi əlavə vergilər toplanmışdır. Onun sözlərinə görə, Gimbutun göstərişinə əsasən, Quba əyalətinin əhalisindən Buduq mineral sularının çəkilişi üçün vergi toplanır, onlar odun mükəlləfiyyəti daşımağa məcbur edildilər. Əhalidən vergilər bəzən iki, hətta üç qat miqdarında toplanırdı. 500 evdən ibarət Jidov məqtəqəsindən komendantın bağında və təsərrüfatında işləmək üçün işçilər toplanırdı. Mahal naibləri şəxsi çəltik sahələrini becərmək məqsədilə onlar üçün ayrılmış rəncbərlərdən əlavə özbaşına işçilər cəlb edirdilər. Mahal naibləri tərəfindən əhali müxtəlif qanunsuz işlərə cəlb olunur və yerli hakimiyyət bütün bunlara göz yumurdu. Əhalinin şikayətlərinin çoxu həll olunmamış qalırdı. Komendant Gimbutun hansı zümrəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq yerli əhali ilə kobud rəftarı da narazılıqların baş verməsində xüsusi rol oynamışdı [13, v.15].

1837-ci ildə Varşavada olan müsəlman-süvari alayını əvəz etmək üçün toplanacaq yeni 300 nəfərlik dəstənin toplanması məqsədilə baron Rozen əvvəlki müsəlman süvari alayının toplandığı əyalətlərin yükünü müəyyən qədər yüngülləşdirmək məqsədilə 100 atlının Dağıstandan, 36 atlının isə Quba qəzasından toplanması barədə göstəriş verir [5, v.11].

Quba əhalisi arasında belə bir xəbər yayılmışdı ki, rus komandanlığı tərəfindən süvari adı ilə toplanan atlılar əslində əsgər verilmək məqsədi

daşıyır. Bu xəbər əhali arasında həyəcanlara səbəb olur. Əhalini sakitləşdirmək məqsədilə baron Rozen Ulansk alayının qərargah rotmistiri Potatskini Qubaya ezam edir.

Baron Rozen Dağıstan hərbi dairəsinin rəisi gen. Reuta məktubunda yazırdı ki, həyəcanlara səbəb əhalini əvvəlcədən məlumatlandıraraq bu nəcib işə hazırlamadan sərt və qəti şəkildə süvari hissələrinin toplanmasını tələb etmiş Quba komendantı, polkovnik Gimbutun hərəkətləridir. O, Reuta polkovnik Gimbutun hərəkətlərinə nəzarət etməyi, əgər əyalətdə həyəcanlar kəsilməzsə ciddi şəkildə cəzalandırılmaqla qəzadan uzaqlaşdırılacağını polkovnikin nəzərinə çatdırmağı tapşırır [6, v.4].

Baron Rozen, eyni zamanda, general Reuta bildirir ki, əgər əhalidən dinc yolla süvari toplamaq mümkün deyilsə, başqa əyalətlərdən könüllü süvarilərin toplandığını əsas gətirərək Quba qəzasından atlı hissələrini toplamağa ehtiyacın olmaması səbəbindən dayandırmağı da tələb edirdi. Həyəcanlanmış əhalini sakitləşdirmək üçün baron Rozen tərəfindən Qubaya ezam olunmuş Ulansk alayının rotmistri Potatskiyə tapşırılır ki, o, baş komandanın adından əhalini rus hökumətinin süvari kimi topladığı atlıları sonradan əsgərə çevirmək niyyətində olmaması barədə əmin etsin [6, v.5].

Həyəcanları sakitləşdirmək məqsədilə yerli əhalinin nüfuzlu adamları da cəlb olunmuşdu. Gen.-m. Reut tərəfindən üsyana qalxmış əhalini sakitləşdirmək üçün göndərilmiş mayor İsa bəy öz missiyasını başa vuraraq aprelin 21-də bir neçə yerli kəndxuda ilə Qubaya qayıdır. Yerli əhalinin nümayəndələri bildirirlər ki, həyəcanların başlıca səbəbi Quba komendantı polkovnik Gimbutun və onun idarəçiliyində olan Mirzə Ömər, tərcüməçi Aslanov, Müşkür mahalının naibi Məmmədخان bəy, Şabran mahalının naibi poruçik Cəfərqulu Ağa Bakıxanov kimilərinin özbaşınalıqlarıdır. Onlar adları çəkilən məmurların diyardan uzaqlaşdırılmasını tələb edirlər [12, v.9].

Əhalinin nifrətindən ehtiyat edən baron Rozen komendant Gimbutu guya ki, xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq vəzifəsindən kənarlaşdıraraq onun yerinə mayor İşenkonu təyin edir. Adları çəkilən digər məmurlardan tərcüməçi Aslanov istisna olmaqla (onun yerinə təyin olunacaq tərcüməçi olmadığına görə) Mirzə Ömər, Müşkür mahalının naibi Məmmədخان bəy, Şabran mahalının naibi poruçik Cəfərqulu Ağa Bakıxanov vəzifələrindən kənarlaşdırılırlar [12, v.9].

Rus komandanlığı Quba əyalətində həyəcanların baş verməsi səbəbindən onlardan süvari hissələrin toplanmasını müvəqqəti dayandırmağa məcbur olsa da, baron Rozen imperiyanın hərbi nazirinə yazırdı ki, o əhali arasında sakitliyin bərqərar olmasından sonra Quba əyalətindən Varşavaya göndəriləcək süvari dəstənin toplanması barədə gizli göstəriş vermişdir [5, v.12].

Bu arada isə Quba qəzasından hər gün həyəcanlı xəbərlər alınır. Dağıstan hərbi dairə rəisi gen.-m. Reutt 1837-ci ilin iyunun 2-də baron Rozenə

yazırdı ki, Yuxarıbaş mahalının Xuluq kəndxudası Hacı Məhəmməd mayın 26-da mayor İsa bəyə dağ icmalarının əhalisinin yenidən toplantı keçirmək niyyətində olmaları barədə xəbər vermişdir.

1837-ci il Quba üsyanı Hacı Məhəmməd və Yarəlinin başçılığı altında iki mərhələdə baş vermişdi. Yuxarıbaş mahalında başlanan üsyan tezliklə qonşu mahallara da yayılaraq qısa vaxtda bütün əyaləti bürüdü. Gündüzqala kəndində toplanan kəndxudalar hərbi dairə rəisi Reutdan əyalətin əhalisini süvarilər verməkdən azad etməyi tələb etdilər. Tezliklə kəndxudalar əlavə tələblər irəli sürdülər: dövlət mükəlləfiyyətlərinin azaldılması, komendant Gimbutun vəzifəsindən kənarlaşdırılması, əhalinin nifrət etdiyi iki mahal naibinin vəzifəsindən kənar edilməklə əyalətdən çıxarılması. Hərəkət çox sürətlə inkişaf edərək müstəmləkə və feodal əsarəti əleyhinə çevrilmiş hərəkət xarakteri aldı. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyi hökuməti güzəştə getməyə məcbur etdi. Reutn adından elan olundu ki, Quba əyalətindən süvarilər tələb olunmayacaq [1, 116-117].

Quba komendantının səlahiyyətlərini icra edən mayor İşenkonun iyunun 1-ə verdiyi məlumatla görə isə Şeşpara mahal naibi praporşik Əli Paşa Ağa bildirmişdir ki, yuxarıda adı çəkilən kəndxuda Hacı Məmməd öz adamlarını müxtəlif icmalara göndərərək onları toplantıya çağırır. Bundan sonra Reut mayor İşenkoya göstəriş verir ki, o, Hacı Məhəmməd və onunla əlaqədə olanlara gizlicə nəzarət etsin [11, v.19].

Qubada əhali arasında ciddi həyəcanların yaşandığı bir vaxtda imam Şamil müridi Əmirəli və Tərgəl sakini Rzaxan vasitəsilə Xuluq kəndxudası Hacı Məmmədə və başqa kəndxudalara məktub göndərir. Həyəcanların təşkilatçılarını qınayaraq onları düşməyə qarşı silaha sarılmağa çağıran məktubunda Şamil yazırdı: “Silahlanın, inancımızın və adət-ənənəmizin düşməninə qarşı qalxın ki, bunun sizə faydasını göstərirəm. Ruslar məndən heç nə tələb edə bilmirlər, çünki gecə-gündüz onlarla vuruşaraq əmin oldum ki, bizim gücümüz çoxdur: boş vədlərə və kağızlara (məktublara) inanmayın – susmaq sizə daha zərərliyədir” [14, 111].

Bu çağırışa cavab olaraq avqustun sonunda kəndlilər silahlanmağa başladılar və bununla da üsyanın ikinci mərhələsi başlayır. Tezliklə Cibir kəndinə 400 nəfər silahlı topladı. İlk uğurlardan sonra üsyançılar Xuluq kəndxudası Hacı Məmmədi özlərinə başçı seçdilər. Üsyançılar Quba şəhərinə yaxınlaşanda onların köməyinə Cənubi Dağıstanda müridizmin görkəmli təbliğatçılarından olan Mahmud Əfəndinin başçılığı altında müridlər gəldilər. Şəhərə hücum etməzdən əvvəl Quba üsyançıları Şamilə yazırlar ki, “Şükür Allaha, biz möhkəm dayanmışıq və ixtiyarımızda çoxlu qüvvəmiz var, çoxlu əsir götürmüşük və tezliklə şəhəri alacağımıza ümid edirik” [14, 76].

Quba şəhəri, Buduq və Barmaq mahallarından başqa əyalətin qalan bütün hissəsi tamamilə Hacı Məmmədin nəzarəti altına keçdi. Quba əya-

lätinin 11 mahalından 9-u üsyana qoşulmuş, şəhər 12 gün üsyançılar tərəfindən mühasirədə saxlanılmışdı [2, v.4].

Belə ki, şiddətli döyüشلərdən sonra Yarəlinin dəstəsindən min nəfər şimal istiqamətindən şəhərə girə bilsə də, ruslar artilleriyanın köməyi ilə sentyabrın 5-də üsyançıları sıxışdırıb şəhərdən çıxardılar. Quba əyalətinə yeridilmiş qüvvələr tərəfindən talanlara məruz qalan üsyançılar sentyabrın 10-11-də dağılışmağa başladılar.

Ailəsi ilə birgə Kürə xanlığının Tüpix kəndinə sığınan Hacı Məmməd xəyanətkarcasına Qazıqumux və Kürə hakimi Məhəmmədmirzə xan tərəfindən oğlu Novruzla birlikdə həbs olunub, ruslara təhvil verildi. Üsyanın 36 nəfər başçısı hərbi səhra məhkəməsində mühakimə olundu [14, 96].

Quba üsyanının səbəblərini təftiş etmək tapşırığı verilmiş polkovnik qraf N.Vasilçikov özünün Zaqaqaziya diyarının quruluşu ilə bağlı qeydlərində müsəlman əyalətlərində sabitliyin bərqərar edilməsinə xidmət edəcək aşağıdakı tədbirlərin görülməsinin zəruriliyini qeyd edirdi:

- əhalinin üzərində daha ciddi nəzarətin qurulması məqsədilə şəhər və zemstvo polisinin təşkil olunması;
- əhaliyə kəndxudaları seçmək hüququnun verilməsi;
- mahal naibləri vəzifəsinin ləğv edilməsi; dövlət tərəfindən təyin olunmuş adamların idarə etdiyi müəyyən sayda kəndlərdən dairələr təşkil etmək;
- onların qəti vəzifələrinin əhaliyə elan olunması;
- əhalinin pulla və natura ilə ödədiyi vergilərin nizama salınması [4, v.10]

Vasilçikov, eyni zamanda, yerlərdə məhkəmə işlərinin müsəlman qaydaları əsasında aparılmaqla ruhanilərin səlahiyyətinə verməyi, müsəlman ruhanilərinin xalq arasında nüfuzunun və mövqeyinin artmasına yol verməmək üçün isə Rusiya məhkəmə sisteminin tətbiq olunmasını təklif edirdi. Şəriət məhkəmələrinin qərarından narazı qalanlar bu məhkəməyə müraciət edə bilərdilər. O, cinayət işlərinin hərbi məhkəmələrdə baxılmasının əleyhinə çıxış etməklə, qeyd edirdi ki, cinayətkarlığı cəzanın sərtliyi ilə deyil, ona qarşı öncədən mübarizə aparmaqla, xəbərdaredici tədbirlərlə almaq olar. Bu səbəbdən də mahallarda zemstvo polisinin sayının artırılmasını təklif edirdi.

Vasilçikov hesab edirdi ki, Quba üsyanının başlıca səbəbi heç də qeyd olunduğu kimi onlardan atlıların toplanması ilə deyil, məhz bu sadalanan amillərlə bağlı olmuşdur. O, bu fikrinin isbatı kimi qeyd edir ki, üsyanın gedişi zamanı iki Quba bəyi tərəfindən 9 gün ərzində 20 atlı hazırlamışdı ki, yerli hakimiyyət onları qəbul etməmişdi [4, v.11].

O, eyni zamanda Quba əyalətindəki mahalların sayını 6-ya endirməyi və onları rus zabitinin idarəçiliyinə verməyi, toplanacaq atlıların təchizatını icmaların ixtiyarına buraxmağı, bu məqsədlə yerli rəisin rəhbərliyi, hərbi-

dairə komandanlığının nəzarəti altında yerli əhalidən komissiya təşkil etməyi təklif edirdi [2, v.5].

Bu arada baron Rozeni əvəz edən gen. Qolovinin əmri ilə Quba üsyanının iştirakçılarının cəzalandırılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi qərara alınır:

- Quba əyalətindən atlıların toplanması məqsədilə ora ən azı 36 atlı toplamaq (ilk əvvəldən də məhz bu qədər atlı toplamaq nəzərdə tutulmuşdu) tapşırığı ilə ştab-kapitan Qutqaşınlı göndərilsin;
- üsyanda iştirakda təqsirləndirilən 82 nəfər qubalını üsyanda şübhəli bilinənlər və üsyan iştirakçıları olmaqla iki qrupa ayırmaqla birinciləri yaxın kəndlərə köçürmək, ikincilərin köçürülməsi isə hərbi məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilsin;
- üsyan zamanı dəymiş zərərin ödənilməsinin təmin edilməsi məqsədilə Qubada Dağıstan hərbi-dairə rəisi gen.-m. Reutun sədrliyi ilə Quba komendantı podpolkovnik İşenko, bir ştab-zabit və Qubanın iki əyan bəyindən ibarət komissiya təşkil edilsin;
- üsyan zamanı xəzinəyə dəymiş 300 min rubl zərərin ödənilməsi Quba əyalətinin 7187 həyətinə həvalə edilsin;
- üsyançılar tərəfindən dağıdılmış körpülərin və şəhərdəki binaların bərpa edilməsi məqsədilə meşə materiallarının hazırlanması üsyanda daha çox təqsirli bilinən Yuxarıbaş, Sırt, Anadarın, Tinsk, Müşkür, Şeşpara, Xınalıq və Şabran mahallarının əhalisinin üzərinə qoyulsun [10, 210].

Şəki üsyanı. Müridizm hərəkatının genişlənməkdə olduğu bir vaxtda Şimali Azərbaycanda baş vermiş növbəti kütləvi həyəcan 1838-ci il Şəki üsyanı olur. 1838-ci ilin avqustun sonlarında özünü Qacar İranda vəfat etmiş Şəki xanı Hüseyn xanın oğlu İsgəndər xan kimi təqdim edən Məşədi Məmmədin Rutul mahalında peyda olması bu əyalətdə həyəcanlı vəziyyətin yaranmasına səbəb olur. Burada o, 1837-ci il Quba üsyanında yaxından iştirak etmiş Ağabəy Rutullu ilə birlikdə Şəki əyalətinə yürüş etmək məqsədilə adamlar toplamağa başlayır.

Bundan xəbər tutan kimi Şəki komendantı podpolkovnik Minçenko Rutul mahalına məktubla xüsusi adamlar göndərərək əhalini ona inanmamağa çağırır. O, məktubda bildirdi ki, özünü İsgəndər xan kimi təqdim edən əslində keçmiş Şəki xanı ilə İrana qaçan, 1837-ci ildə isə Şəki əyalətinə qayıdaraq başına dəstə toplayıb qarətlə məşğul olduğuna görə həbs olunan tatarlardır (Azərbaycan türkü). Avqustun 8-də həbsdən qaçmağa müvəffəq olduqdan sonra o, Rutul mahalına keçmişdi. Lakin Minçenkonun göndərdiyi adamlar İsgəndər xanın adamları tərəfindən saxlanılmışdılar [9, 217-218].

Yaranmış vəziyyətdə Şəki əyalətinin üsyançılardan qorunması məqsədilə hazırlıqlara başlanılır. Bu məqsədlə Şəkidə həmin vaxtı bir piyada rotadan ibarət hərbi qüvvə Tsarskiye Kolodsadan 6 topla bir batalyon və iki

divizion, Zaqataladan iki rota göndərilməklə gücləndirilir. İlisu sultanına isə öz təbəələrindən bacardıqca çox silahlı toplamaq göstərişi verilir.

Bu arada isə avqustun 28-də Xaçmaz dərəsi vasitəsilə Şəki əyalətinə daxil olan dağlı dəstəsi yerli əhaliyə müraciətnamələr paylayaraq onlarla eyni dindən və dost olan şəkililərə heç bir zərər verməyəcəklərini, niyyətlərinin isə rusları və erməniləri məhv edərək onları rus hakimiyyətindən azad etmək olduğunu bildirirlər. Minçenkonun yazdığına görə yerli əhali üsyançıların hərəkətlərinə heç bir maneçilik törətməmiş, dağlılar da onlara toxunmamış, yalnız ərzaq tələb etmişdilər. Belə vəziyyət yerli əhalinin dağlı dəstəsinə yardım göstərməsinə, Xaçmaz mahalının timsalında isə bir hissəsinin onlara qoşulmasına səbəb olmuşdu. Nəticədə ciddi müqavimətə rast gəlməyən dağlı dəstəsi yerli üsyançılarla birləşərək sentyabrın 1-də Şəki şəhərini ələ keçirmiş, iki gün onu əldə saxlaya bilmişdilər [9, 218].

Yalnız əlavə qüvvələrin gəlməsindən sonra üsyançıları Şəki şəhərindən çıxartmaq mümkün olmuşdu. Geri çəkilən üsyançılardan bəziləri əsir düşsə də onların əsas qüvvələri Quba qəzasına keçə bilir. Burada Quba üsyançılarının rəhbərlərindən olan Yarəli ilə birləşən Məşədi Məmməd Nuxa əyalətinə yeni hücum üçün məqam gözlədiyi bir vaxtda Ağabəy Rutullu 1838-ci il sentyabrın 26-da gözlənilmədən ruslara təslim olur. Bu, vəziyyətin üsyançıların əleyhinə dəyişməsinə səbəb olur. Artıq sentyabrın 30-da Xaçmaz dərəsinin yuxarı hissəsində Məşədi Məmmədin dəstəsinin də həlləedici döyüşdə məğlub edilməsindən sonra, demək olar ki, Şəki üsyanı tamamilə yatırılır [7, 220-221].

Müridizmin Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəyə təsiri. Qeyd etmək lazımdır ki, gətirilən faktlardan aydın olur ki, Quba üsyanı da dağlıların müridizm hərəkəti ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Üsyançıların bir çox rəhbərləri - Hacı Məmməd, Mahmud Əfəndi, qazı Mehdi Əfəndi və başqaları müridizm ideyalarını qəbul edən nüfuzlu ruhanilər idi.

Üsyanların dağlıların müridizm hərəkəti ilə bağlı olması barədə çoxsaylı məlumatlar vardır. Həmin dövrün sənədlərində Şəki əyalətində müridizm təriqətçilərinin əhali arasında təbliğatla məşğul olduqları bildirilirdi. Fransanın Tiflisdəki konsulluğunun dəftərxanasının rəhbəri Eme Rivuar Rusiya hakimiyyətinin imam Şamilə və dağlılara rəğbətdə şübhəli bilinən şəxslərə qarşı cəza tədbirləri ilə bağlı Fransanın baş naziri və xarici işlər naziri Nikola Jan de Dye Sultuya 1839-cu il 18 aprel tarixli məktubunda yazırdı ki, bu yaxınlarda Şəki əyalətində, Yuxarı Şirvanda, demək olar ki, hamısı divanbəylər (hakimlər) olmaqla iyirmiye yaxın sakin, dağlılarla əlaqədə şübhəli biliniblər. İstintaq nəticəsində onların bu əməli təsdiqini tapıb. Onlardan dördü güllələndi, on nəfəri isə şəhər və şəhər ətrafının əhalisinin gözü qarşısında şallaqlandı [3, 12-13].

1830-cu illərdə Şimali Azərbaycanın müridizm hərəkətinin davam

etdiyi Dağıstanla qonşu şimal qəzalarında baş verən kütləvi üsyanlar çarizmi ciddi şəkildə narahat etməklə, yerli hakimiyyət orqanlarını təxirəsalma tədbirlər görmək zərurəti qarşısında qoymuşdu. 1839-cu ildə bu məqsədlə Cənubi Qafqaz diyarını gəzən baş komandan general Qolovin belə bir qənaətə gəlmişdi ki, baş verən həyəcanlar dağlıların müridizm hərəkatı ilə sıx şəkildə bağlı olmaqla ilk növbədə dağlı icmalarına qarşı əməliyyatlar həyata keçirilməli, onların Azərbaycanın şimal qəzalarına olan təsirini azaltmaq lazımdır. Baş komandan eyni zamanda hesab edirdi ki, Şimali Azərbaycanın üç başlıca həyəcan mərkəzi olan Car vilayəti, Nuxa qəzası və Quba qəzasında sabitliyi bərqərar etmək üçün buradakı hərbi hissələrin sayını artırmaq lazımdır. Onun fikrincə bu bölgələr arasında əlaqə çətin keçilən dağ cığırlarından ibarət olduğuna görə rus hissələrinin bir yerdən başqa yerə hərəkatını ləngidir. Bunun qarşısının alınması üçün isə Quba qəzası, Car vilayəti və Nuxa qəzaları arasında ən qısa yolun salınması vaciddir. Belə olduqda həmin mərkəzlərdən birində həyəcanların baş verəcəyi təqdirdə tez bir zamanda digər mərkəzlərdəki qüvvələri üsyan rayonuna yeritmək mümkün olardı. Baş komandanın sözlərinə görə bu tədbirlər dağlıları həmin ərazilərə yürüş etməkdən çəkindirər və bununla da bu bölgələrdə sabitliyi nisbətən bərpa etmək mümkün olardı [8, 238].

Nəticə. Yuxarıda qeyd edilənlərin yekunu olaraq aşağıdakı nəticəyə gəlinmişdir: Rusiyanın istər Şimali Qafqazda, istərsə də Cənubi Qafqazda yeritdiyi siyasət qatı müstəmləkəçiliyə əsaslanırdı. Dini ayrı-seçkilik və müsəlmanlara qarşı münasibətdə qəddarcasına münasibət Rusiyanın dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Üsyanların baş verməsinin əsas səbəblərindən biri Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti olmaqla yanaşı, digəri rus məmurlarının əhaliyə qarşı qəddarlığı və dövlət tərəfindən təyin edilmiş vergilərdən əlavə vergilərin toplanması və nəticədə həyat şəraitinin ağırlaşması, aclığın və yoxsulluğun baş verməsi idi.

Azərbaycanda Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizənin təşkilatlanması və aparılmasında müsəlmanlar arasında kifayət qədər nüfuza malik olan müridizm hərəkatının mühüm təsiri olmuşdur.

XIX əsrin 30-cu illərinin sonlarında Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkəçiliyinə qarşı baş vermiş üsyanların yatırılmasına baxmayaraq çar hökuməti ciddi xarakter daşımasa da, bir sıra güzəştlərə getməyə məcbur oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild. - Bakı: Elm, - 2007, - 504 s
2. Записка о замечаниях по Кубинской провинции флигель-адъютанта, полковника, графа Н. Васильчикова. Ноябрь 1837 год. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivı (GMTA), f. 2, siy. 1, iş 5092. v. 2-5 об.
3. Мамулия Г. Имам Шамиль и национально-освободительная борьба горцев Севе-

- ро-Восточного Кавказа в сообщениях французских консулов из Тифлиса. Документы и материалы. Часть 1-я. От осады Ахульго до вершины могущества (1839-1844). 148 стр. <https://www.gfsis.org/files/library/pdf/Russian-2972.pdf>
4. О замечаниях сделанным полковником, графом Н. Васильчиковым касательно Закавказским Краем, от 30-го ноября 1837 года. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 5092. v. 7-13.
 5. Письмо ген-адъютанта барона Розена Военному министру, от 9-го мая 1837 года. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 4736. v. 11
 6. Предписание ген-адъютанта барона Розена Исправляющему должность Дагестанского военно-окружного нач-ка ген-м Реутту. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 4736. v. 4-5.
 7. Рапорт ген Головина гр. Чернышеву, от 14-го октября 1838 года. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т. 9, с. 220-221
 8. Рапорт ген Головина гр. Чернышеву, от 21-го марта 1839 года. АКАК, т. 9, с. 239-240.
 9. Рапорт ген Головина гр. Чернышеву, от 9-го сентября 1838 года. АКАК, т. 9, с. 217-218.
 10. Рапорт ген. Головина гр. Чернышеву, от 20-го мая 1838 года. АКАК, т. 9, с. 210-212
 11. Рапорт Дагестанского военно-окружного нач-ка ген-м Реутта командиру отдельного Кавказского корпуса ген-адъютанту, барону Розену, от 2-го июня 1837 года. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 4736. v. 19-20 об.
 12. Рапорт исполняющего должности нач-ка Кубинского уезда майора Ищенко, от 7-го мая 1837 года. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 4736. v. 9-9 арха.
 13. Рапорт штаб-ротмистра Уланского полка Потоцкого командиру отдельного Кавказского корпуса ген-адъютанту, барону Розену, от 10-го мая 1837 года. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 4736. v. 15-16.
 14. Сумбатзаде А.С. Кубинское восстание 1837 года. - Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, - 1961, - 121 с.

ГУБИНСКОЕ И ШЕКИНСКОЕ ВОССТАНИЯ ПРОТИВ РУССКОГО КОЛОНИАЛИЗМА (конец 30-х годов XIX века)

Вусал Г.ИСКАНДАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается колониальная политика на Кавказе, а также в Северном Азербайджане после российской оккупации Кавказа и восстания против этой политики, причины восстаний в Губе и Шеки в конце 1830-х гг., которые были частью кавказских восстаний, изучались влияние борьбы на Северном Кавказе на Азербайджан и отношения между повстанцами, ход и последствия восстания. В то же время были изучены роль движения мюридизма, имеющего очень сильное влияние среди мусульман Кавказа, в организации повстанцев на борьбу с русским колониализмом, разоблачении сущности русского колониализма среди мусульманского населения и вовлечении населения в анти- оккупационные восстания.

Ключевые слова: Губинское восстание, Шекинское восстание, русская оккупация, мюридизм, русское правление

**GUBA AND SHAKI UPRISINGS AGAINST RUSSIAN COLONIALISM
(late 30^s of the XIX century)**

Vusal G.ISGANDAROV

SUMMARY

The article discusses the colonial policy in the Caucasus as well as in Northern Azerbaijan after the Russian occupation of the Caucasus and the uprisings against this policy, the causes of the uprisings in Guba and Shaki in the late 1830^s, which were part of the Caucasus uprisings, the impact of the struggle in the North Caucasus on Azerbaijan and the relations between the rebels, the course and consequences of the uprising were studied. At the same time, the role of the Muridism movement, which has a very strong influence among Caucasian Muslims, in organizing the rebels in the struggle against Russian colonialism, exposing the essence of Russian colonialism among the Muslim population, and involving the population in anti-occupation uprisings was studied.

Keywords: Guba uprising, Shaki uprising, Russian occupation, muridism, Russian rule